

ОДЕСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ

ЮДІН ЗОРЕСЛАВ МИХАЙЛОВИЧ

УДК 340.12

ТЛУМАЧЕННЯ ДОГОВОРУ

**Спеціальність 12.00.01 - теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень**

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Одеса – 2004

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Одеській національній юридичній академії
Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор юридичних наук, професор
Оборотов Юрій Миколайович,
Одеська національна юридична академія,
завідувач кафедри теорії держави і права.

Офіційні опоненти : доктор юридичних наук, професор
Козюбра Микола Іванович,
Національний університет
“Києво-Могилянська Академія”,
професор кафедри міжгалузевих правових наук

кандидат юридичних наук, доцент
Крижанівський Анатолій Федорович,
Одеський юридичний інститут
Національного університету внутрішніх справ,
проректор з наукової роботи.

Провідна установа: Львівський національний університет
імені Івана Франка,
кафедра історії та теорії держави і права
(м. Львів).

Захист відбудеться “9” жовтня 2004 року о 10 годині
на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 41. 086. 01 Одеської національної
юридичної академії за адресою: 65009, м. Одеса, вул. Піонерська, 2.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Одеської національної юридичної
академії за адресою: 65009, м. Одеса, вул. Піонерська, 2.

Автореферат розісланий “6” вересня 2004 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Л.Р. Біла

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Глибокі соціальні зміни, які переживає Україна, поступово приводять до того, що законодавство перетворюється на сучасний механізм обмеження держави, закріплення устрою правової держави і забезпечення можливості розвитку недержавних інститутів. Сфера індивідуальної автономії особистості звільняється від довільного вторгнення держави, її органів і посадових осіб, а сама особистість одержує реальну можливість гармонійного прояву, взаємодії та розвитку.

Демократизація соціального і державного життя, активне впровадження приватноправових основ, лібералізація економічних відносин підвищили значення правових засобів і в першу чергу – договору. Прогресивний розвиток права пов'язаний з неухильним розширенням сфери договірних відносин, основою яких є принципи згоди і волі. Зазначена тенденція є універсальним значенням договірних начал як у політичному так і в економічному житті. Саме договір став своєрідним локомотивом, що привів у погоджений рух величезний комплекс суспільних зв'язків, які раніше мали хаотичний характер.

Договір є однією з найбільш давніх правових конструкцій, і його конституююча ознака – досягнута контрагентами згода – набуває визначального значення в сучасному праві.

Однак усне і письмове слово, інші знакові символи, за допомогою яких особи вступають у правові відносини, не завжди адекватно відображають їхні прагнення. До того ж, сторони при укладанні договору найчастіше забувають про питання, важливість яких прояснюється пізніше. Не випадково, що запровадження права у життя, у поведінку людей завжди пов'язане зі з'ясуванням змісту норм права, індивідуальних рішень, договорів. Іншими словами, необхідність тлумачення супроводжує право у самих різних формах його прояву.

Значення тлумачення права істотно зростає у теперішній час, коли соціальна і юридична практика поступово відходить від традиційних для нашого суспільства уявлень про право як установлення держави, а в юридичній доктрині актуалізується думка про необхідність розрізнення “правових” і “неправових” законів, про доцільність закріплення в законодавстві та інших правових нормативах різних механізмів, що дозволяють блокувати дію “застарілих”, “несправедливих”, “абсурдних” та інших розпоряджень такого характеру.

Тим часом, проблема тлумачення права в ракурсі тлумачення договору в загальнотеоретичному правознавстві по суті не одержала належного висвітлення, а сьогодні потрібна не тільки докладна наукова розробка проблеми, але і створення методики тлумачення договору, з урахуванням сучасних правових реалій, способів, прийомів і правил здійснення інтерпретаційної діяльності.

Загальнотеоретичну основу дисертаційного дослідження склали роботи С.С. Алексєєва, М.І. Бобнєвой, Є.В. Васьковського, А.Б. Венгерова, С.Й. Вільнян-ського, С.О. Голунського, Н.Л. Граната, А.І. Денисова, В.В. Іванова, С.В. Ківалова, А.І. Ковлера, М.І. Козюбри, В.В. Копейчикова, Н.М. Коркунова, Ю.К. Краснова, А.Ф. Крижанівського, В.В. Лазарева, Т.Е. Насирової, П.Є. Недбайла, В.С. Нерсесян-ца, А.В. Осипова, І.С. Перетерського, А.С. Піголкіна, Л.В. Соцуро, Б.П. Спасова, М.С. Строговича, В.М. Сирих, Ф.В. Тарановського, Л.В. Тихомирової, М.Ю. Тихо-мирова, Ю.Г. Ткаченка, В.М. Хропанюка, А.Ф. Черданцева, А.С. Шабурова, М.Д. Шаргородського, Б.С. Єбзеєва, П.С. Елькінда, Л.С. Явича та ін.

Незважаючи на те, що питання тлумачення договору в загальнотеоретичних юридичних дослідженнях вчених України поки що не одержали детальної розробки, можна виділити розгляд цієї проблематики у роботах В.Б. Авер'янова, Ю.Л. Власова, А.А. Козловського, А.М. Колодія, В.Є. Мармазова, Ю.М. Оборотова, Н.Н. Пархоменка, П.М. Рабіновича, Н.О. Саніахметової, О.Ф. Скакун, О.В. Сурілова, Ю.М. Тодики, Є.О. Харитонова та ін.

Дослідження концептуальних основ інтерпретаторської діяльності і договірної форми відносин забезпечене використанням праць зарубіжних вчених і філософів, зокрема, Ч. Беккарія, К. Біндінга, Е. Врублевського, Г. Гадамера, В. Дільтея, О. Конта, Х. Кьотца, Ф. Макнотена, Т. Маунца, П. Рікера, Н. Рулана, К. Опалека, В. Таджера, К. Цвайгерта, Дж. Уррі.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Спрямованість дисертаційного дослідження визначається програмою наукових досліджень Одеської національної юридичної академії відповідно до фундаментальної теми “Правові проблеми становлення і розвитку сучасної Української держави” (державний реєстраційний номер 0101U0001195), наукової програми Міністерства освіти і науки України “Актуальні проблеми побудови демократичної соціальної правової держави відповідно до положень Конституції України”, плану науково-дослідної роботи Одеської національної юридичної академії на 2001–2005 рр., а також плану науково-дослідної роботи кафедри теорії держави і права Одеської національної юридичної академії на 2001–2005 рр. “Традиції і новації в правовому розвитку (теоретичний аспект)”.

Мета і задачі дослідження. Основною метою роботи є дослідження в рамках системного підходу методології тлумачення права, науковий аналіз загальнотеоретичних основ тлумачення договору, а також дослідження його теоретичної і процесуальної моделі, перевірка її на реалізуємість на прикладі цивільного, адміністративного і міжнародного договорів, розробка практичних рекомендацій з удосконалення інтерпретації договорів.

З метою дослідження пов'язані постановка і вирішення таких задач:

аналіз поняття “тлумачення права” з урахуванням великої кількості існуючих підходів;

визначення концептуальних основ інтерпретаційної діяльності у правовій

сфері;

дослідження тлумачення права і праворозуміння в їхніх взаємозв'язку і взаємообумовленості;

обґрунтування значущості герменевтики при здійсненні інтерпретаційної діяльності у правовій сфері;

виділення різновидів тлумачення права та організаційних форм інтерпретаційної діяльності у правовій сфері;

дослідження соціально-правового значення договору і загальнотеоретичних основ його тлумачення;

розгляд співвідношення волі і волевиявлення сторін у процесі тлумачення договору;

розробка науково-практичних рекомендацій зі здійснення інтерпретаційної діяльності договірних форм поведінки людей.

Об'єктом дослідження є інтерпретаційна діяльність, яка здійснюється у правовій сфері, зокрема, у сфері договірних відносин, та її видова характеристика.

Предметом дослідження є тлумачення договору, яке здійснюється при формуванні, реалізації і застосуванні права.

Методи дослідження. Методологічною основою дослідження є наукові методи, які базуються на вимогах об'єктивного і всебічного аналізу питань і проблем здійснення інтерпретаційної діяльності у правовій сфері. В основу методології дослідження покладений весь комплекс загальнонаукових і спеціальних методів дослідження, які знаходять широке застосування у сучасній науці теорії права. Так, системний метод використаний при розробці понятійних, гносеологічних і методологічних проблем здійснення інтерпретаційної діяльності у правовій сфері; герменевтичний метод розкриває нові можливості для тлумачення права в умовах калейдоскопічних змін у законодавчій сфері; антропологічний метод використаний для аналізу формування волі і волевиявлення у процесі договірних відносин, виявлення їх форм і взаємин при тлумаченні договору; догматичний метод знадобився при дослідженні співвідношення праворозуміння і тлумачення права, конкретних способів тлумачення права; порівняльно-правовий (компаративний) метод послужив для розробки фундаментальних положень здійснення інтерпретаційної діяльності у правовій сфері та аналізу правових нормативів і юридичної діяльності різних держав при тлумаченні норм договірної і недоговірної характеру; метод кількісного і якісного аналізу використовувався для з'ясування ефективності норм, які регламентують інтерпретаційну діяльність. Застосування методів багатофакторності, моделювання і прогнозування дало можливість розробити пропозиції щодо удосконалення інституціонально-процесуальних і результативно-статутарних аспектів інтерпретаційної діяльності у правовій сфері.

Наукова новизна одержаних результатів. Дисертація є першим в Україні

комплексним загальнотеоретичним науковим дослідженням питань тлумачення договору. Наукова новизна роботи визначається сучасною постановкою проблеми, дослідженням нових ідей і тенденцій розвитку інтерпретаційної діяльності у зв'язку з підвищенням ролі договору в умовах демократизації суспільного і державного життя України. У дисертації пропонуються нові концептуальні ідеї, положення і висновки, отримані особисто здобувачем:

вперше у вітчизняній науці теорії права здійснено спробу цілісного і комплексного дослідження поняття тлумачення права з акцентом на нерозривному зв'язку тлумачення з розумовою діяльністю інтерпретатора;

запропоновано авторську концепцію здійснення системного аналізу поняття “тлумачення права” в контексті інтегративного розуміння права і сформованих сучасних правових і політичних реалій;

дістало подальшого розвитку положення щодо важливої ролі інтерпретаційної діяльності в сучасних умовах;

сформульовано висновок про зміну загальнотеоретичної ролі договору, який виступає як гнучка правова форма при розв'язанні протиріч, які виникають між суб'єктами права;

удосконалено висновок щодо значної ролі герменевтики у процесі тлумачення договору;

сформульовані рекомендації щодо модифікації способів, прийомів та правил тлумачення права в процесі тлумачення договору;

переосмислено співвідношення волі та волевиявлення сторін під час інтерпретації договору;

обґрунтовано тезу про те, що проблему тлумачення договору актуалізує регулятивна природа договірних відносин, які виникають з ініціативи суб'єктів ще до їхнього нормативно-правового врегулювання;

зроблено висновок про реальну можливість більш широкого використання договору в процесі регулювання суспільних відносин.

Практичне значення одержаних результатів пов'язане з формуванням цілісної картини тлумачення права й інтерпретаційної діяльності у контексті становлення, розвитку і реалізації договірної форми, що може бути використане по таких напрямках:

у законотворчій діяльності – Верховною Радою України при розробці і прийнятті законів, внесенні до них змін, зокрема, закріпленні принципів тлумачення договорів, передбачених Віденською конвенцією про право міжнародних договорів 1969 р., та іншими міжнародно-правовими актами в Цивільному кодексі України;

у практичній діяльності – в системі органів виконавчої та судової влади України при інтерпретації законодавчих та інших нормативних актів;

у науково-дослідній роботі – для подальшого аналізу проблем становлення і розвитку системи джерел права, обґрунтування необхідності більш широкого

використання договору як джерела права;

у навчальному процесі – при вивченні поняття “тлумачення права” у курсі теорії держави і права, формуванні навичок інтерпретаційної діяльності у студентів; при підготовці підручників, посібників, практикумів з теорії держави і права за вказаною темою.

Апробація результатів дослідження. Дисертацію виконано і обговорено на кафедрі теорії держави і права Одеської національної юридичної академії.

Положення дисертації обговорювалися на 4-й звітній науковій конференції професорсько-викладацького складу і аспірантів ОНЮА “Правові проблеми становлення і розвитку сучасної Української держави” (березень 2001 р., м. Одеса), на 5-й звітній науковій конференції професорсько-викладацького складу і аспірантів ОНЮА (квітень 2002 р., м. Одеса), на 6-й звітній науковій конференції професорсько-викладацького складу і аспірантів ОНЮА (квітень 2003 р., м. Одеса), на 7-й звітній науковій конференції професорсько-викладацького складу і аспірантів ОНЮА (квітень 2004 р., м. Одеса).

Результати дисертаційного дослідження використовувалися автором у навчальному процесі, при проведенні семінарських занять з теорії держави і права.

Публікації. Основні положення дисертації знайшли своє відображення у 7 наукових статтях, які опубліковані у виданнях, перелік яких затверджений ВАК України.

Структура і обсяг дисертації обумовлені метою і задачами дослідження. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, що поділені на десять підрозділів, висновків і списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації складає 193 сторінки, у тому числі список використаних джерел – 18 сторінок (280 джерел).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ

У **вступі** обґрунтовується актуальність теми, подане у концентрованому вигляді опрацювання проблеми дослідження, сформульовані мета і завдання роботи, наведені головні положення, які виносяться на захист.

Перший розділ дисертації “**Методологічні питання тлумачення права**” складається з чотирьох підрозділів.

У **підрозділі 1.1** “**Тлумачення у правовій сфері: поняття, підстави, межі**” відзначається, що запровадження права в життя, у поведінку людей неможливе без з’ясування змісту норм права, індивідуальних рішень, договорів, що обумовлює значення і необхідність тлумачення, яке супроводжує право у самих різних формах його прояву. Проблема тлумачення права на рубежі тисячоліть виступає як важливий елемент юридичної антропології, визначає збагнення права в його ретроспективі і перспективі.

Підстави тлумачення пов'язані зі стосунками людини з природою, необхідністю з'ясування змісту природних явищ і пов'язаної з ними соціальної практики. Процес тлумачення визначається розумовою діяльністю по цілепокладанню, усвідомленню потреб і здійсненню певних дій, тобто соціальною практикою. Фактично тлумачення права виступає як соціальний феномен.

Під тлумаченням у широкому розумінні мається на увазі будь-який пізнавальний процес, спрямований на пояснення явищ чи природи суспільних явищ; тлумачення у вузькому розумінні – це пояснення виражень, формул, символів, тобто знаків природної чи штучної мови. Тлумачення виступає як найважливіша складова гуманітарних знань, володіння якими дозволяє досягти творіння людського духу.

Тлумачення права, як складний вольовий процес, спрямоване на встановлення точного змісту норми права, індивідуального рішення, договору, іншого правового явища, з його оголошенням для відома. Тлумачення права структурно включає два взаємозалежних компоненти: з'ясування і роз'яснення. У вітчизняній юриспруденції немає єдності стосовно розуміння терміна “тлумачення права”, що вимагає проведення наукових досліджень проблеми тлумачення права.

Використання терміна “тлумачення права” як основного є найбільш доцільним з позицій: загальнофілософської – як результат вирішення співвідношення загального й одиничного; структурної – яка включає в себе галузі права, правові інститути, правові норми, нормативи й інші правові явища; змістовної – де головним є не власне формулювання терміна, а його справжній зміст; конкретної – тлумаченню підлягає правове явище, що складає відокремлено або у сукупності з іншими явищами “правову матерію”.

Різноманіття прояву тлумачення в механізмі дії права може бути конкретизоване по таких сферах: нормо-(законо)проектній – для з'ясування змісту проектів нових нормативних (законодавчих) актів; правотворчій (законотворчій) – для з'ясування наявних правових нормативів, що знаходяться у певному взаємозв'язку з правовими нормативами, які перебувають у стані розробки і прийняття, тобто тлумачення права сприяє здійсненню діяльності у контексті певного “правового розвитку” соціальних відношень; правореалізаційній – для отримання необхідних знань нормативних розпоряджень суб'єктами правовідносин при дотриманні, використанні, виконанні; при застосуванні права – у процесі правового регулювання суспільних відносин, власно втручаючись у вирішення соціально значущих для суспільства та особистості індивідуально-конкретних життєвих ситуацій; при систематизації права – для з'ясування дійсного змісту норм права у контексті їхніх системних зв'язків; при правовій пропаганді – для роз'яснення змісту різноманітних правових явищ.

У підрозділі 1.2 “Праворозуміння і тлумачення права” стверджується, що праворозуміння, фокусуючи всі сторони правової діяльності, відбиває її системно-функціональні зв'язки і динаміку, визначально впливаючи на розвиток

юридичної теорії. Проявляючись у формі наукового пошуку й у поширенні його результатів на подальше розуміння природи механізму правового регулювання, праворозуміння виконує програмно-настановчу роль, визначаючи стратегію ефективності права.

У вітчизняній юридичній науці на різних етапах її розвитку склалася розмаїтість праворозуміння. Однак існує загальна думка про те, що свою завершеність праворозуміння знаходить у правотворчості і правореалізації. Зведення праворозуміння тільки лише до юридичної дійсності недоцільне, оскільки різні концепції права по суті є відображенням не тільки руху правової форми суспільства, але і всього соціуму. Тому праворозуміння виходить за межі юридичної сфери, має ідеологічний і політологічний характер, будучи важливим соціально-політичним феноменом, від якого залежить дієвість права.

В умовах сформованих двох типів праворозуміння – легістського і юридичного, саме останній стає більш актуальним, оскільки в його контексті під правом розуміється дещо незалежне від розсуду чи сваволі державної влади.

Сучасні уявлення про тлумачення усе більше ґрунтуються на юридичному праворозумінні, що дозволяє вирішити багато проблем, які виникають при інтерпретації прав і обов'язків окремих суб'єктів, при здійсненні договірних відносин. Виділювані в науковій літературі два концептуальні підходи у правотлумачній діяльності – статичний і динамічний, виступають не тільки як ініціюючі при виникненні об'єктивних і суб'єктивних теорій тлумачення права, але і продовжують поперемінно займати домінуючі позиції у доктринальних підходах до неї. Разом з тим, у сучасних умовах усе більше переважає динамічний підхід, який тлумачить право в його розвитку у контексті результатів соціальної практики.

Перевага юридичного праворозуміння найбільш яскраво виявляється у розвиткові доктринальних наробітків в інтерпретаційній діяльності.

Теорія тлумачення права в Україні має свій позитивний розвиток, що обумовлено об'єктивізацією цілого ряду соціально-правових і організаційно-правових факторів світового і національного характеру, найважливішим серед яких є рух України до світових і європейських стандартів, і прямо пов'язана з задачею побудови правової держави.

У підрозділі 1.3 **“Наука та мистецтво тлумачення: юридична герменевтика”** розкриваються особливості герменевтики, яка у широкому аспекті означає учення про принципи інтерпретації, які виступають як наріжний камінь загально-соціальної діяльності людини. Суть герменевтики у розумінні тексту, виходячи з його власної інтенції, полягає у з'ясуванні того, з якою метою він написаний. Таке тлумачення ґрунтується на різних традиціях чи інтелектуальних вимогах, що склалися в процесі розвитку людських культур і цивілізацій. Герменевтика юридична (як і взагалі герменевтика) у своєму генезисі пов'язана з проблемою інтерпретації глибинної семантики тексту, яка утворює справжній об'єкт

розуміння.

Процес інтерпретації починається з висловлення інтерпретатором будь-якої гіпотези про передбачуваний зміст тексту, а герменевтичні правила служать інструментом перевірки цієї гіпотези, тобто виконують ніби функцію експерименту в природничих науках.

Основна проблематика юридичної герменевтики знаходиться у конфлікті інтерпретацій суб'єктів, які видають і застосовують правові нормативи, оскільки суб'єкти, що видають, прагнуть до максимальної однозначності тексту, розрахованого на невизначену кількість неперсоніфікованих суб'єктів, тоді як суб'єкти, що застосовують, навпаки, прагнуть до інтерпретації правового тексту на свою користь.

Зростання значущості юридичної герменевтики обумовлене встановленням глибинних зв'язків і взаємодій елементів соціальної і правової систем.

У **підрозділі 1.4 “Способи, прийоми та правила тлумачення”** стверджується, що у технології інтерпретації важливу роль відіграють особливості здійснення цієї специфічної діяльності, практичне володіння якими дає можливість юристам здійснювати своє професійне призначення. В юридичній теорії і практиці використовуються різні терміни для позначення понять, які стосуються тлумачення: метод, спосіб, прийом, правила тлумачення. У рамках дисертації застосовується термін “спосіб”, тоді як термін “метод” означає більш загальне відношення до проблеми. Термін “прийом” несе в собі процесуально-функціональні характеристики і може виступати як конкретна дія, спрямована на розуміння права. Термін “правило” можна визначити як типізований зразок конкретної поведінки, стереотип, форму задалегідь передбаченої поведінки, наслідуючи яку, можна досягти оптимальних результатів.

Видова (діяльнісна) характеристика процесу тлумачення права, що знаходиться на більш високому рівні узагальнення, дозволяє не тільки реалізовувати інтерпретаційну діяльність, але і вводити її у певні рамки, підкоривши прийомам логіки і принципам професійної діяльності.

У кожній правовій системі в процесі історичного розвитку виробляється комплекс правил інтерпретації, які дозволяють на практиці тлумачити правові нормативи. У єврейському праві, багато в чому заснованому на релігійних джерелах, виокремлюються “тринадцять правил тлумачення Тори”, які використовуються при інтерпретації сучасного єврейського права. У Великій Британії в процесі тлумачення статутів (законів) склалася система інтерпретації, яка здійснюється судом з використанням презумпцій, тобто вихідних положень, вироблених у процесі багатовікової практики та інших правил тлумачення. При цьому, правила тлумачення законів доповнюють презумпції і визначають ті межі, в рамках яких англійські судді можуть вважати себе вільними робити те, що вони вважають за необхідне.

Другий розділ дисертації “Загальнотеоретичні підстави тлумачення договору” складається з трьох підрозділів.

У підрозділі 2.1 “Договір як загальноправова категорія” відзначається, що договір являє собою первинне правове явище, ступінь вивченості якого в цілому неадекватний його значенню у правовій реальності. При цьому здійснені наукові дослідження з договірної проблематики в рамках окремих галузей правознавства, але відчувається недолік розробки загальної теорії договору.

Процес розвитку договірної форми відносин умовно можна поділити на два етапи: 1) використання договірних відносин в усній формі; 2) використання письмової форми договору. Якщо перший етап був фактично основним досягненням так званого “примирливого права” родового ладу, то останній відіграв вирішальну роль у розвитку цивілізаційних основ людської історії. Під юридичною конструкцією договору розуміється передбачена законом система взаємозалежних компонентів правового характеру, яка забезпечує функціонування зв'язків між учасниками договору. Інституціональною основою виникнення договору є волевиявлення суб'єктів права у специфічних процедурах. Договірна форма відносин виступає як форма спільного волевиявлення сторін, за якої має місце узгодження волевиявлень. В основі глибинних процесів волевиявлення, які фактично приводять до інституціоналізації договірної форми відносин, знаходиться інтерес, тобто усвідомлена і зовні виявлена соціальним суб'єктом потреба.

Загальні договірні умови, які умовно можна поділити на програмні (договірні програми сторін) і внутрішньодоговірні (умови, пов'язані з необхідністю підтримки, зміни і припинення договірного зв'язку), становлять інтерес з пізнавальної і методологічної позицій. Більшість фахівців при описові загальної природи договорів використовують комбінації з чотирьох ознак: волі договору, згоди сторін, рівності сторін і обов'язковості договірних умов. Ці ознаки фіксовані у багатьох законодавчих актах як апріорні характеристики договірних актів, що підтверджується тенденцією до стандартизації змісту договорів.

Велика можливість використання договору у всіх сферах життя суспільства як універсального регулятора відносин дозволяє охарактеризувати його як спільний правовий акт, який являє собою формалізоване вираження і закріплення відособлених погоджених автономних волевиявлень двох чи більше формально рівних суб'єктів права, які встановлюють їх взаємні юридичні права і обов'язки, виконання яких вважається обов'язковим.

У підрозділі 2.2 “Воля та волевиявлення при тлумаченні договору” відзначається, що ключове значення для тлумачення договору має встановлення його правової природи, від якої, у кінцевому рахунку, залежить весь комплекс питань, пов'язаних із взаєминами сторін. Суб'єкту тлумачення доводиться усвідомлювати зміст здійсненого стороною договору волевиявлення і його співвідношення з волею. Буквальне тлумачення положень договору більшою мірою інтерпретує волевиявлення сторін, а не їхню дійсну волю, які у ряді випадків можуть не збігатися.

У законодавчій практиці різних держав щодо тлумачення договору за різних

часів існували діаметрально протилежні позиції. Суть їхня полягає у прихильності до “теорії волі” чи до “теорії волевиявлення”. Інакше кажучи – чому віддавати перевагу при розбіжності волі і волевиявлення: чи тому, що написано у договорі, чи тому, що висловлено сторонами при визначенні його умов, чи тому, що сторони в дійсності мали на увазі, виражаючи усно чи письмово своє розуміння відповідних дій. У контексті правових інтересів, які захищаються, “теорія волі” спрямована, насамперед, на захист інтересів слабкої сторони, тобто тієї, яка помилялася, тоді як теорія волевиявлення захищає контрагента сторони, яка помиляється.

Для з’ясування наміру сторін у випадку неясності умов договору у російському праві з 1830 р. стали використовуватися різні способи тлумачення, прямо запозичені з Кодексу Наполеона 1804 р., які відбивали вольову теорію. На початку ХХ століття підхід до тлумачення договору був дещо модифікований, що було викликано новітніми кодифікаційними процесами на європейському континенті і, насамперед, у Німеччині. За радянського періоду проблема тлумачення договору не була предметом розробок у юридичній науці, що було обумовлено тим, що Цивільні кодекси УРСР 1922 р. і 1963 р. не містили норм, присвячених тлумаченню договору. У даний час нормативне закріплення тлумачення договору міститься у ст. 637 ЦК України 2003 р., ч. 1 якої характеризується бланкетністю, оскільки відсилає до ст. 213 ЦК України, яка містить загальні способи тлумачення, установлені для тлумачення угод. Стаття 213 ЦК України дотримується загальної позиції про буквальне тлумачення судом слів і виразів, які містяться у договорі. Це стосується тих випадків, коли умови договору цілком зрозумілі. В іншому випадку закон наказує звернутися до структурно-системного тлумачення за допомогою співставлення незрозумілого значення умов договору (слів, понять) зі змістом інших його частин, усім його змістом у цілому, намірами сторін (ч. 2 ст. 213 ЦК). У випадку, якщо зазначений вище механізм не дозволяє визначити зміст справжньої волі особи (і тільки у цьому випадку), суд повинен звернутися до комплексного способу тлумачення (включаючи телеологічне, логічне, історичне тощо) за допомогою прийняття до уваги всіх відповідних обставин.

У підрозділі 2.3 “Правила тлумачення договору” йдеться про те, що термін “правило” – це типізований зразок конкретної поведінки, стереотип, форма задалегідь передбаченої поведінки, дотримуючись якого можна досягти оптимальних результатів (соціальних, правових, політичних, логічних, граматичних тощо). Поняття “правило” є більш вузьким, ніж поняття “прийом”, виступаючи його процедурною підставою.

Теорії і практиці відомі основні правила тлумачення правових норм, які застосовуються також і при тлумаченні договорів. Кожний спосіб тлумачення має свої правила, за допомогою яких вдається усвідомити зміст положень договору. Наприклад, сучасний граматичний спосіб тлумачення складають два види правил: 1) загальноприйняті правила літературної мови, які використовував правотворчий орган

у процесі закріплення своєї волі у нормативно-правовому акті; 2) специфічні мовні правила, сформульовані з урахуванням специфіки юридичного тексту і стилістики нормативно-правових актів.

Багато вчених-юристів ототожнюють способи тлумачення з правилами. На практиці ж відмінність способів від правил тлумачення полягає у різному обсязі регулювання конкретних відносин – у способів він ширший, у правил – більш вузький. Крім того, реалізація способу тлумачення пов'язана з використанням правового мислення, правило ж потребує від суб'єкта лише його “сліпого” виконання. Правила тлумачення договору мають свої особливості, обумовлені правовою природою і змістом цієї форми комунікативної взаємодії і специфічної форми права.

Встановлені і використовувані при тлумаченні міжнародних комерційних угод правила, що містяться у Віденській конвенції, і принципи УНІДРУА, є більш ємними, детальними і докладними, ніж це передбачається нормами законодавства України. У новому Цивільному кодексі України система тлумачення визначена за принципом “концентричних кіл”, тобто при неможливості інтерпретувати положення договору шляхом використання буквального тлумачення, застосовуються все нові і нові критерії перевірки правильності трактування умов договору.

Третій розділ дисертації “Інтерпретація договорів окремих видів” складається з трьох підрозділів.

У підрозділі **3.1 “Тлумачення цивільного договору”** говориться, що цивільний договір є основною правовою формою, яка визначає й опосередковує динаміку цивільного обороту. Крім того, він є підставою виникнення зобов'язальних правовідносин і найбільш поширеним видом зобов'язальних відносин як таких. Бурне зростання капіталізації економіки і цивільного обороту викликало до життя такі договірні форми відносин, які не відомі чинному цивільному законодавству, тобто правовий масив, що вже існує, не адекватний виникаючим реаліям, що актуалізує проблему тлумачення договору.

Спостерігаються різке зростання свободи волевиявлення і можливість широкої модифікації такої свободи волевиявлення сторін, розширення меж диспозитивного регулювання цивільно-правових відносин, а також ускладнення цивільного договору і, відповідно, проблеми його тлумачення. При цьому зростання і домінування суб'єктивного фактора у тлумаченні цивільного договору визначає наперед його процесуальну характеристику. У цьому процесі зростає роль оцінок, сформульованих і сформованих судовою практикою і теорією права, які спроможні змінити, істотно доповнити, розширити або навіть зламати законодавчі уявлення про інтерпретацію цивільних договорів, які склалися.

Процес тлумачення цивільного договору характеризується пошуком закладеного у договорі компромісу, необхідного для “примирення” протиборчих

інтересів сторін (до тлумачення угоди звертаються, щоб знайти рішення, якщо контрагенти не прийшли до єдиного розуміння умов договору). Способи і правила тлумачення цивільно-правових договорів в основному відповідають способам і правилам тлумачення нормативно-правових актів, але з певними модифікаціями й особливостями, обумовленими специфікою договору й особливостями тлумачення.

Одним із ведучих компонентів тлумачення цивільно-правового договору є висновки тлумачення, які часто-густо виступають як висновки юридичної кваліфікації. Юридична оцінка договору складається, в кінцевому результаті, на основі оцінок окремих його елементів (суб'єктів, волі і волевиявлення, змісту, предмета і форми). Цілі і задачі тлумачення цивільного договору виявляються у процесі з'ясування дійсної волі сторін. Визначальне значення в тлумаченні цивільно-правового договору має його результат, що втілює в собі певну кількість операцій і дій, способів і прийомів, а також інтелектуально-вольових зусиль його учасників.

У **підрозділі 3.2 “Адміністративний договір та його тлумачення”** йдеться про те, що адміністративний договір є публічно-правовим, а його учасники найчастіше знаходяться у відносинах влади і підпорядкування, тоді як учасники цивільно-правових договорів виступають рівноправними суб'єктами. Саме тому, в адміністративному договорі завжди так чи інакше відбивається державна воля до створення певного правового стану.

Використання публічно-правових договорів пов'язане з необхідністю модернізації механізму правового регулювання, формуванням ефективної системи державного керування, зміною політичної і правової систем, де в центрі знаходиться людина як вища соціальна цінність. Мається на увазі встановлення рівних прав щодо вимагання належної поведінки з обох сторін, а також рівного юридичного захисту цих прав у разі їх порушення.

При тлумаченні адміністративного договору використовується весь арсенал способів і правил тлумачення. Особливої актуальності тут набуває буквальне (граматичне) тлумачення, яке має пріоритет перед всіма іншими видами тлумачення, оскільки базується на презумпції граматично правильного і достовірного вираження сторонами договору своєї дійсної волі. Загальні принципи договірної права стосовно адміністративного договору, у тому числі способи і правила тлумачення, діють з певними обмеженнями, які прямо обумовлені особливостями адміністративно-правового регулювання, оскільки основною метою тлумачення адміністративного договору є визначення чітких меж компетенційних повноважень і обов'язків сторін.

У **підрозділі 3.3 “Тлумачення міжнародного договору”** розглядаються особливості тлумачення міжнародного договору, які обумовлені його правовою природою. Такі договори є угодами між державами чи іншими суб'єктами міжнародного права, спрямованими на виникнення, зміну чи припинення їхніх

взаємних прав і обов'язків. Вони мають особливий суб'єктний склад, а також явно виражену єднальну (договірну) основу. При тлумаченні міжнародного договору використання прийомів тлумачення закону чи цивільно-правового договору відбувається з дуже істотними застереженнями.

Проблема тлумачення міжнародного договору, яка у міжнародному публічному праві до середини ХХ століття розглядалася і вирішувалася на основі міжнародних звичаєвих норм, одержала свого нормативного закріплення у процесі кодифікації права міжнародних договорів, розпочатої в рамках ООН. При цьому був зроблений акцент на розмежуванні правил тлумачення договору, видів такого тлумачення і засобів, за допомогою яких останнє здійснюється.

При інтерпретації в міжнародній договірній практиці, в залежності від суб'єктів тлумачення, в основному застосовуються автентичне, судове і доктринальне тлумачення; способами тлумачення міжнародних договорів найчастіше є граматичний, логічний, історичний і систематичний, які саме в такій послідовності вичерпують даний процес, хоча у кожному окремому випадку вони можуть бути використані і всі одночасно. У рамках світового співтовариства здійснюються постійні спроби уніфікації правил тлумачення договорів з використанням доктринальних положень (Сіракузькі принципи тлумачення обмежень і відступів від положень Міжнародного пакту про цивільні і політичні права 1966 р.) або типових положень, обраних сторонами (Правила ІНКОТЕРМС, Конвенція ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів 1980 р., принципи УНІДРУА, принципи Європейського договірної права).

ВИСНОВКИ

Запровадження права в життя неможливе без з'ясування змісту норм права, індивідуальних рішень, договорів, що визначає значимість тлумачення, яке супроводжує право в самих різних формах його прояву. Історичні корені тлумачення знаходяться у взаємодіях людини з природою, що викликало необхідність осмислення такої взаємодії за допомогою з'ясування змісту природних явищ і пов'язаної з ними соціальної практики. Основою терміна “тлумачення” є слова, які дають можливість визначити цей термін: “пояснення, розкриття змісту” і “творче освоєння”, що вказує на необхідність інтелектуальної діяльності, спрямованої на розкриття змісту. В дисертації з'ясовується використання терміна “тлумачення права” із загальнофілософської, структурної, змістовної і конкретної позицій.

Сучасні уявлення про тлумачення усе більше ґрунтуються на юридичному праворозумінні, що дозволяє вирішити багато проблем, які виникають особливо при інтерпретації прав і обов'язків окремих суб'єктів, при здійсненні договірних відносин.

Теорія тлумачення права в Україні інтенсивно розвивається, що обумовлено

цілою низкою соціально-правових і організаційно-правових факторів світового і національного характеру, найважливішим серед яких є рух України до світових і європейських стандартів у праворозумінні і правозастосуванні, та пов'язана з цим задача побудови правової держави. У процесі тлумачення права відзначається зростання ролі юридичної герменевтики. При інтерпретації важливу роль відіграють способи, прийоми і правила здійснення цієї специфічної діяльності, практичне оволодіння якими дає можливість юристам здійснювати своє професійне призначення.

Договір, як первинне правове явище, з загальнотеоретичних позицій вивчений недостатньо. Під юридичною конструкцією договору розуміється передбачена законом система взаємозалежних компонентів правового характеру, що забезпечує функціонування зв'язків між учасниками договору. Ключове значення для тлумачення договору має встановлення його правової природи, від якої, у кінцевому рахунку, залежить весь комплекс питань, пов'язаних із взаємодією сторін. Суб'єкту тлумачення доводиться усвідомлювати зміст здійсненого стороною договору волевиявлення і його співвідношення з волею.

Цивільно-правовий договір є основною правовою формою, яка фактично перманентно визначає й опосередковує динаміку цивільного обороту. Процес тлумачення цивільного договору характеризується необхідністю пошуку закладеного в договорі компромісу, необхідного для "примирення" протиборчих інтересів сторін.

Адміністративний договір є публічно-правовим, а його учасники найчастіше знаходяться у відношенні влади і підпорядкування. Загальні принципи договірного права в адміністративному договорі, у тому числі і правила тлумачення, діють з певними обмеженнями, які прямо обумовлені особливостями адміністративно-правового регулювання.

Особливості тлумачення міжнародного договору обумовлені його правовою природою. Такі договори є угодами між державами чи іншими суб'єктами міжнародного права, а також мають явно виражену єдину (договірну) основу. При інтерпретації в міжнародній договірній практиці, в залежності від суб'єктів тлумачення, в основному застосовуються автентичне, судове і доктринальне тлумачення; способами тлумачення міжнародних договорів частіше є граматичне, логічне, історичне і систематичне тлумачення.

Способи і правила тлумачення цивільного, адміністративного і міжнародного договорів в основному відповідають способам і правилам тлумачення нормативно-правових актів, але з певними модифікаціями і особливостями, обумовленими специфікою правової форми, і особливостями самого об'єкта тлумачення.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Юдін З.М. Тлумачення договору як різновид тлумачення права // Юридич-ний вісник. – 2000. – № 3. – С. 85-88.
2. Юдін З.М. Праворозуміння і тлумачення права: до методології тлумачення договору // Актуальні проблеми політики: Зб. наук. праць. – Одеса: Юрид. літ-ра, 2001. – Вип. 10-11. – С. 443-446.
3. Юдін З.М. Договір у механізмі дії права // Актуальні проблеми держави і права: Зб. наук. праць. – Вип. 11. – Одеса: Юрид. літ-ра, 2001. – С. 60-63.
4. Юдін З.М. Загальна характеристика договору: до питання нормативності договірних актів // Актуальні проблеми держави і права: Зб. наук. праць. – Вип. 12. – Одеса: Юрид. літ-ра, 2001. – С. 391-394.
5. Юдін З.М. Тлумачення міжнародного договору: загальнотеоретичний аспект // Актуальні проблеми держави і права: Зб. наук. праць. – Вип. 16. – Одеса: Юрид. літ-ра, 2002. – С. 91-94.
6. Юдін З.М. Тлумачення права як правова категорія // Актуальні проблеми держави і права: Зб. наук. праць. – Вип. 18. – Одеса: Юрид. літ-ра, 2003. – С. 112-116.
7. Юдін З.М. Про розширення поняття “тлумачення права” // Актуальні проблеми держави і права: Зб. наук. праць. – Вип. 21. – Одеса: Юрид. літ-ра, 2003. – С. 95-99.

АНОТАЦІЯ

Юдін З.М. Тлумачення договору. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю: 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. – Одеська національна юридична академія, Одеса, 2004.

Дисертація є першим в Україні комплексним загальнотеоретичним науковим дослідженням з питань тлумачення договору. Наукова новизна роботи визначається сучасною постановкою проблеми, дослідженням нових ідей і тенденцій розвитку інтерпретаційної діяльності у зв'язку з підвищенням ролі договору в умовах демократизації суспільного і державного життя України.

У дисертації пропонуються нові концептуальні ідеї, поняття, положення і висновки, отримані особисто здобувачем: здійснено комплексне дослідження поняття “тлумачення права”; зроблено системний аналіз тлумачення права що привело до його розширення, а інтерпретаційна діяльність у праві пов'язана з тлумаченням договорів; визначено значення герменевтики в тлумаченні права; обґрунтовано самостійне значення інтерпретаційної діяльності; розглянуто використання договірної форми відносин між суб'єктами права з модифікацією принципів тлумачення права у бік їх розширення; сформульовано тезу про тлумачення договірних актів у зв'язку з регулятивною природою договірних

відносин; представлені положення про широкі можливості використання договору в механізмі дії права в Україні.

Ключові слова: тлумачення права, юридична герменевтика, договір як загальноправова категорія, воля і волевиявлення сторін, тлумачення договору, способи і правила тлумачення.

АННОТАЦІЯ

Юдин З.М. Толкование договора. – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата юридических наук по специальности: 12.00.01 – теория и история государства и права; история политических и правовых учений. Одесская национальная юридическая академия, 2004.

Диссертация является первым в Украине комплексным общетеоретическим научным исследованием вопросов толкования договора. Прогрессивное развитие права связано с неуклонным расширением сферы договорных отношений, в основе которых лежат принципы согласия и свободы. Указанная тенденция является универсальным значением договорного начала как в политической, так и в экономической жизни. Именно договор явился своеобразным локомотивом, приведшим в согласованное движение громадный комплекс общественных связей, ранее имевших хаотический характер.

Научная новизна работы определяется современной постановкой проблемы, исследованием новых идей и тенденций развития интерпретационной деятельности, в связи с повышением роли договора в условиях демократизации общественной и государственной жизни Украины.

Значение толкования права существенно возрастает в настоящее время, когда социальная и юридическая практика постепенно отходит от традиционных для нашего общества представлений о праве как установлении государства, а в юридической доктрине актуализируется мысль о необходимости различения “правовых” и “неправовых” законов, о целесообразности закрепления в законодательстве и иных правовых нормативах различных механизмов, позволяющих блокировать действие “устаревших”, “несправедливых”, “абсурдных” и тому подобных предписаний.

Толкование выступает в качестве важного и существенного элемента методологии гуманитарных знаний, обладание которым позволяет, дает возможность постичь, осознать и понять материальные и нематериальные творения человеческого духа. Основой термина толкования являются “опорные слова”, дающие возможность определить основу этого термина: “объяснение, раскрытие смысла” и “творческое освоение”, которые указывают на обязательное присутствие интеллектуальной деятельности, направленной на раскрытие смысла чего-либо.

Использование в диссертации термина “толкования права” обосновывается с четырех позиций: общефилософской – как результат разрешения соотношения категорий “общее и единичное”; с позиций структуры системы права, включающей в себя отрасли права, правовые институты, правовые нормы, индивидуальные решения, договоры, иные правовые явления; содержательной – в данном случае главным здесь выступает не собственно формулировка термина, а его подлинное содержание; конкретно-предметной – толкованию подлежит конкретное правовое явление, составляющее единолично либо в совокупности с другими “правовую материю”.

В диссертации предлагаются новые концептуальные идеи, понятия, положения и выводы, полученные лично соискателем:

осуществлено целостное и комплексное исследование понятия толкования права, с акцентом, с одной стороны, на его объективном характере, а с другой, – на субъективном характере, где показана неразрывная связь толкования с мыслительной деятельностью субъекта по целеполаганию, осознанию потребностей и совершению определенных действий, т.е. с индивидуальной и коллективной социальной практикой;

дан системный анализ понятию толкования права, что привело к его расширению, а интерпретационная деятельность в праве связана с толкованием договоров;

определено значение герменевтики в толковании права;

обосновано положение о самостоятельном значении интерпретационной деятельности;

показано изменение договора и договорной формы отношений в правовой сфере как гибкой формы разрешения противоречий, возникающих между субъектами права;

рассмотрено использование договорной формы отношений между субъектами права, с модификацией принципов толкования права в сторону их расширения: субъекту толкования приходится уяснять смысл осуществленного стороной договора волеизъявления и его соотношение с волей;

сформулирован тезис о том, что проблему толкования договоров (договорных актов) актуализирует регулятивная природа договорных отношений;

представлены положения о более широком использовании договора в механизме действия права в Украине.

Ключевые слова: толкование права, юридическая герменевтика, договор как общеправовая категория, воля и волеизъявление сторон, толкование договора, способы и правила толкования.

SUMMARY

Yudin Z.M. Interpretation of an agreement. – Manuscript.

Dissertation for a degree in juristical sciences specialized in theory and history of state and law; history of political and legal studies (12.00.01). – Odessa National Academy of Law, Odessa, 2004.

Dissertation is an independent complete work. It is an integrated general theoretic scientific research on interpretation of an agreement. Scientific novelty of the work is determined by current problem setting and by research of the new ideas and tendencies of interpretation development. Especially in view of increasing importance of the agreement in terms of democratization of social and state life of Ukraine.

New conceptual ideas as well as important for science and practice notions, provisions and conclusions that are stated by candidate personally are set out in the dissertation: complex and complete research of the notion of law interpretation was carried out; system analysis of the notion of law interpretation was presented that led to extension of the notion as law interpretation is concerned with agreement interpretation; a great importance of hermenevtics in law interpretation was determined; provision on independent meaning of interpretation was formulated and proved; use of contractual relationship between the subjects of law was examined with the extension of principles of law interpretation; provision was formulated that the regulative nature of contractual relationship makes the problem of agreement interpretation (contractual acts) worthy of special attention; theses on real possibility of use of agreement in the mechanism of Ukrainian law in the wide sense were presented.

Key words: law interpretation, juristical hermenevtics, agreement as common law category, will of the parties, interpretation of an agreement; methods and rules of interpretation.